

ANGELA SAINI

DE

PATRIARCHEN

DE OORSPRONG VAN ONGELIJKHEID

Angela Saini

DE PATRIARCHEN

De oorsprong van ongelijkheid

Vertaald door Alexander van Kesteren

th ten have

Inleiding

Tijdens het schrijven van dit boek zat ik met mijn hoofd vaak bij afbeeldingen van godinnen.

Aan eentje in het bijzonder bleef ik maar terugdenken, een populaire Indiase lithografie van ruim een eeuw oud. Kali, de vernietiger van demonen, symbool van de dood en de tijd, daagt ons uit de door haar aanggerichte slachting in ogenschouw te nemen. Ze staat afgebeeld met opengesperde ogen en ontblote tong. Haar felblauwe huid knalt van de pagina. Haar golvende zwarte haren reiken tot onder haar middel, dat letterlijk wordt omgord door afgerukte armen. Afgehakte hoofden hangen als bloemen in een ketting rond haar nek. In één hand houdt ze een zwaard vast, in een ander het hoofd van een demon. In een derde hand bevindt zich een schaal waarmee ze het druipende bloed opvangt als ware het een offer, terwijl ze met haar vierde hand een zegenend gebaar maakt naar het bloedige tafereel om haar heen.

Antieke Indiase godinnen en goden overschrijden gewoontegedtrouw grenzen, alsof het ze door andere werelden wordt opgedragen. In de tijd van het Britse Rijk waren de Britse autoriteiten en christelijke missionarissen in India echter zo bang voor met name Kali, dat nationalistische revolutionairen haar kozen als symbool van het verzet tegen het koloniale bewind. Op sommige afbeeldingen draagt ze lijken als oorbellen en zijn de lichamen door haar oorrellen geregen. ‘Wat een vreselijke afbeelding!’ schreef een Engelse vrouw in een traktaat dat in 1928 werd gepubliceerd door de Bible Churchmen’s Missionary

Society. ‘En toch wordt deze woeste godin de zachtaardige moeder genoemd!’

Dat is dan ook de paradox van Kali: deze moedergodin tart de hedendaagse veronderstellingen over macht en vrouw-zijn. Maar ongeacht of ze de mensheid nu weerspiegelt of juist wil ontwrichten, wat blijft verbazen is dat ze überhaupt is verbeeld en bedacht. In de eenentwintigste eeuw werd ze omarmd door vrouwenrechtenactivisten van New Delhi tot New York als ‘het feministische icoon voor onze tijd’. Nog altijd herkennen we in haar ons subversieve potentieel om de bestaande orde omver te werpen. Ze biedt ons een manier de onstuitbare woede in het hart van de onderdrukten te visualiseren. Je zou je zelfs kunnen afvragen of het de hoofden van de historische patriarchen zijn die daar rond haar nek bungelen.

Dat is de macht die het verleden over ons heeft. Waarom wendden wij, eenentwintigste-eeuwers, ons tot een figuur uit de antieke geschiedenis voor geruststelling over ons vermogen de wereld te veranderen? Wat biedt Kali ons dat we niet in onszelf kunnen vinden?

De filosoof Kwame Anthony Appiah stelde ooit een verwante vraag, namelijk waarom sommigen het nodig lijken te hebben eerst te geloven in een verleden met meer gelijkheid voordat ze zich een meer egalitaire toekomst kunnen voorstellen. Historici, wetenschappers van allerlei disciplines, antropologen, archeologen en feministen waren allemaal gefascineerd door deze vraag. Ook ik, een wetenschapsjournalist die schrijft over racisme en seksisme, denk hier veel over na. We willen weten hoe het komt dat onze samenlevingen zijn opgebouwd zoals ze zijn – en dus hoe onze samenlevingen er eerder uitzagen. Ik vraag me ook af of we, wanneer we naar Kali kijken, misschien spelen met de mogelijkheid dat er een tijd was dat mannen niet de dienst uitmaakten, een verloren wereld waarin vrouwelijkheid en mannelijkheid niet de huidige betekenissen hadden.

Dat verlangen naar een historisch precedent wijst trouwens op nog iets anders. Er schemert in door dat onze levens soms zo hopeloos aan doen. Het woord dat we gebruiken om de onderdrukking van vrouwen te beschrijven – het ‘patriarchaat’ – is zo vreselijk log en monolithisch

geworden. Het omvat alle manieren waarop meisjes en vrouwen op aarde worden misbruikt, uitgebuit en onrechtvaardig behandeld, van huiselijk geweld en verkrachting tot dubbele morele standaarden en de loonkloof tussen mannen en vrouwen. De omvang en reikwijdte van het begrip is onbeheersbaar geworden. De onderdrukking van het vrouwelijke geslacht doet inmiddels aan als één grote samenzwering die helemaal teruggaat tot in de diepe tijd. In ons vergeten verleden moet iets verschrikkelijks zijn gebeurd dat ons heeft gebracht op het punt waar we nu zijn.

Over hoe het patriarchaat is ontstaan breken mensen zich al lange tijd het hoofd.

In 1680 verdedigde Sir Robert Filmer, de Engelse politiek filosoof, het door God gegeven recht op de heerschappij van koningen door in zijn *Patriarcha* te betogen dat de staat net als een gezin was: de koning was de vader, de onderdanen de kinderen. Het koninklijke hoofd van de staat was de ultieme, door God voorbeschikte aardse patriarch, wiens gezag terugging op de patriarchen uit bijbelse tijden. In Filmers wereldbeeld – dat allerminst gespeend was van eigenbelang; hij was immers een aristocraat die de koning verdedigde tegen diens critici – was het patriarchaat iets natuurlijks. Het begon klein op het niveau van het gezin, waarin de vader de baas was. En het eindigde groot, gehouwen in het institutionele marmer van de politiek, het recht en de religie.

Halverwege de negentiende eeuw, en later opnieuw in de tweede helft van de twintigste eeuw, bogen intellectuelen zich wederom over de vraag wat het patriarchaat precies was en hoe het tot stand was gekomen. Was het de allesomvattende overheersing van alle mannen over alle vrouwen, of betrof het iets specifiekers? Ging het om seks of toch om werk? Stoelde het op het kapitalisme, of stond het daar helemaal los van? Had het überhaupt een geschiedenis, of was het een universeel patroon dat door de menselijke natuur werd bepaald?

Nog honderden jaren later had Filmers fractale verklaring iets on-

weerstaanbaars. In *Sexual Politics*, een klassieke feministische tekst uit 1970, definieerde de Amerikaanse activiste Kate Millett het patriarchaat als het gezag dat door oudere mannen werd uitgeoefend over jongere mannen, evenals het gezag dat door mannen in het algemeen werd uitgeoefend over vrouwen. De oorsprong van de door genderverhoudingen bepaalde macht werd nog altijd herleid tot de vader, waarna die zich van de gezinsstructuur uitbreidde naar eerst de bredere gemeenschap en dan de staat.

Restte nog wel de vraag hoe mannen oorspronkelijk aan de macht waren gekomen. Toen de Britse socioloog Veronica Beechey in 1979 de balans opmaakte van de inmiddels rijke feministische literatuur over het patriarchaat, stelde ze vast dat vaak werd aangenomen dat de oorsprong van de mannelijke dominantie te maken had met seks en voortplanting. De onderdrukking van vrouwen leek voort te komen uit de pathologische neiging van mannen om vrouwenlichamen te beheersen. ‘En toch,’ zo schreef Beechey, ‘heeft nog nooit iemand duidelijk gemaakt wat nu die eigenschap van mannen is die hen tot seksuele onderdrukkers maakt en evenmin, en belangrijker nog, wat nu de kenmerken zijn van de specifieke samenlevingsvormen waardoor mannen terechtkomen op posities vanwaaruit ze macht over vrouwen hebben.’

Zoals Beechey vaststelde wordt het formuleren van een algemene theorie van het patriarchaat bemoeilijkt doordat genderongelijkheid en -onderdrukking nooit overal voor iedereen hetzelfde zijn geweest. De godin Kali is immers een symbool van vrouwelijke macht: ze is misschien deel van een legende, maar zou niet deze aanhang hebben als we niet iets van onszelf in haar herkenden.

In India, waar ik vroeger woonde, hebben vrouwen uit de midden- en bovenklasse vaak zowel mannen als vrouwen in dienst die tegen een absoluut minimumloon voor hen koken en schoonmaken. Toen ik op mijn 22e alleen in India woonde, had ik twee mannen voor me werken. De Indiërs onderaan de kastenhiërarchie verrichten het gros van de smerigste en laagstbetaalde baantjes van het land, waaronder het opruimen van de afvalproducten van mens en dier. Toen tijdens de eerste coronalockdown in 2020 het huispersoneel naar de eigen regio terug-

keerde, moesten de rijkste vrouwen van het land ineens zelf het huishouden doen. Vaak was dat voor het eerst in hun leven. Toevallig of niet maakte een politieke partij zich het jaar daarna in de Indiase deelstaat Tamil Nadu sterk voor de betaling van een maandloon aan huisvrouwen.

Chandra Talpade Mohanty, hoogleraar vrouwenstudies, wierp een terechte vraag op: ‘Hoe kunnen we verwijzen naar dé arbeidsverdeling op basis van geslacht, wanneer de *inhoud* van die verdeling in verschillende contexten en historische tijdsgewrichten zo sterk van elkaar verschilt?’ Als er fundamentele aspecten van de mannelijke en vrouwelijke natuur bestonden die mannen de macht gaven over vrouwen en die ons allemaal netjes verdeelden in verschillende rollen, zou je immers verwachten dat iedereen op de wereld en in de geschiedenis vergelijkbare leef- en werkpatronen deelde.

Dat is duidelijk niet het geval. De lage status van sommige vrouwen sluit niet uit dat andere vrouwen in dezelfde samenleving enorme macht en rijkdom bezitten. Gedurende de hele geboekstaafde geschiedenis waren er koninginnen, keizerinnen, vrouwelijke farao’s en machtige vrouwelijke krijgers. In de afgelopen twee eeuwen waren vrouwen langer de monarch van Groot-Brittannië dan mannen. Vrouwen hielden – en houden – er slaafgemaakten en dienaren op na. En er bestaan culturen waarin de moeder centraal staat en kinderen niet eens tot het huishouden van hun vader worden gerekend.

‘Vrouwen uit verschillende klassen hebben verschillende historische ervaringen,’ schreef Gerda Lerner, een van de grondleggers in de Verenigde Staten van het academische onderzoeksveld van vrouwengeschiedenis. ‘Want ja, vrouwen behoorden in de geschiedenis tot de stemlozen, maar tegelijkertijd maken en maakten andere vrouwen ook altijd deel uit van de heersende elite. Ze werden onderdrukt, maar niet op dezelfde manier als etnische groepen, al geldt dat wel voor sommigen. Ze zijn ondergeschikt en worden uitgebuit, maar niet op dezelfde manier als lagere klassen, al geldt dat wel voor sommigen.’

In 1989 schreef de rechtsfilosoof Catharine MacKinnon dat ze zich ervan bewust was geworden dat, een paar uitzonderingen daargelaten,

‘het feminisme niets zegt over mannelijke macht als een georganiseerd, zij het krankzinnig geheel. Het feminisme begon als een epische aanklacht op zoek naar een theorie, een epische theorie die nog moest worden geschreven.’ Hoewel de resultaten van mannelijke macht goed zijn gedocumenteerd – de oververtegenwoordiging van mannen op gezaghebbende posities, de voorkeur voor zonen in veel delen van de wereld, de cijfers van seksueel geweld, statistiek na statistiek – is daarmee nog niet verklaard hoe mannen in de eerste plaats hun dominante positie verkregen. MacKinnon observeerde: ‘Het onderwerp dat moet worden verklaard – de totstandkoming van het overwicht van de man – wordt simpelweg verondersteld. Sociale macht wordt niet verklaard, alleen opnieuw geformuleerd.’

Dat wat ons daadwerkelijk hier heeft gebracht neemt mythische proporties aan. Wanneer vrouwen in hogere mate werden uitgebuit dan mannen, schrijft MacKinnon, was het eerder hun *aard* dan de materiële omstandigheden die als oorzaak daarvan werd aangewezen. De fout lag in en niet buiten onszelf. Zelfs Karl Marx, die ervan droomde om via het communisme de klassenongelijkheid af te schaffen, bleef hangen in zijn vermoeden dat de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen een uitzondering was onder de vormen van onderdrukking, een die niet was gebaseerd op de geschiedenis maar op biologische verschillen.

Een tijdlang namen de pogingen om een algemene grondslag voor vrouwenonderdrukking te vinden de vorm aan van oefeningen van versimpeling, soms tot het absurde toe. Sommige theorieën over de oorsprong van het patriarchaat kwamen uit op de conclusie dat vrouwen simpelweg geen weerstand konden bieden aan mannelijke dwang en dominantie. Ze waren te zwak, mannen te sterk. In de scherpste versies van deze verhalen kwam het grote keerpunt in de prehistorie toen vredige, op de vrouw geënte samenlevingen plotseling omver werden geworpen door gewelddadige, plunderende mannen met een onstuitbaar verlangen naar macht en seksuele overheersing. De patriarchale goden vervingen de zachte, zorgzame moedergodinnen.

De Franse socioloog Christine Delphy riep op tot een behoedzame omgang met dit soort speculatieve verhalen, want ‘zo wordt, met andere

woorden, de cultuur van onze samenleving herleid tot de “natuur” van een hypothetische samenleving’.

Ook de Amerikaanse antropoloog Michelle Rosaldo betoonde zich sceptisch. Zij schreef in 1980: ‘We zijn slachtoffers van een conceptuele traditie die een “essentie” ontdekt in de natuurlijke eigenschappen die ons van mannen onderscheiden, en vervolgens stelt dat het huidige lot van vrouwen een gevolg is van wat vrouwen “in essentie” zijn.’ Afgaande op haar antropologische observaties in samenlevingen verspreid over de wereld, constateerde Rosaldo dat mannelijke dominantie inderdaad wereldwijd verspreid was. Maar ze stelde ook vast dat die zich op zulke verschillende manieren manifesteerde dat het onzinnig was daar een wereldwijd gedeelde ervaring in, of oorzaak achter te zoeken.

Ze schreef: ‘We zouden er goed aan doen het concept van biologische sekse net als dat van biologisch ras te beschouwen als een excuus en niet als een oorzaak voor het geobserveerde seksisme.’

Juist de uitzonderingen stellen onze veronderstellingen echt op de proef. Het is niet in de grote, vereenvoudigende geschiedverhalen dat we ontdekken wie we zijn, maar in de kantlijn, daar waar mensen anders leven dan we misschien hadden verwacht. Uit aanwijzingen afkomstig uit allerlei culturen blijkt dat hetgeen we ons graag voorstellen als vaststaande biologische regels of heldere, lineaire geschiedenissen dat vaak allesbehalve zijn. Als soort vertonen we een enorme variatie in onze manier van leven; ons potentieel voor verandering is opvallend groot. Wanneer we de ongelijkheid tussen vrouwen en mannen beschouwen als iets onveranderlijks dat in ons is geworteld, zien we het niet voor wat het is: iets veel fragielers dat telkens opnieuw moet worden vormgegeven en bevestigd.

Zelfs op dit moment zijn we deze toestand opnieuw aan het vormgeven.

Er lijkt weinig overtuigend bewijs voor het bestaan van matriarchale utopieën die met één grote, noodlottige zwiep omver werden gewor-

pen. Evenmin bestaat er veel bewijs voor de these dat vrouwenonderdrukking binnen de structuur van het gezin is ontstaan. Wat we in de historische bronnen daarentegen wel zien is dat deze trend begon rond dezelfde tijd dat de eerste staten en rijken groter werden, naarmate hun bevolkingsaantallen toenamen en ze legers nodig hadden om zich te verdedigen. De elites van deze samenlevingen wilden dat jonge vrouwen zo veel mogelijk kinderen kregen, en dat ze jonge mannen opvoedden tot bereidwillige krijgers. Op dit historische punt zien we mannen- en vrouwenrollen ontstaan die op dagelijkse basis het gedrag en de vrijheid van mensen inperken. Deugden zoals trouw en eer werden in functie van de genoemde hoofddoelen gesteld. Rond dezelfde sociale codes ontwikkelden zich vervolgens tradities en religies.

De maatschappelijke druk sijpelde door in de gezinsstructuren en beïnvloedde de machtsdynamiek binnen relaties. In die delen van de wereld waar bruiden hun eigen familie verlieten om bij de familie van hun echtgenoot te gaan wonen, lijkt het instituut van het huwelijk verweven geraakt met de wijdverspreide, dehumaniserende praktijk van bruidroof en slavernij. Soms werden vrouwen in hun eigen gemeenschappen als buitenstaanders behandeld en kregen ze pas een hogere status wanneer ze ouder werden en zelf kinderen hadden gekregen. Dus hoewel de vrouwenonderdrukking niet in het eigen huis begon, eindigde ze daar wel degelijk.

Uit de brokstukken van het verleden kunnen we afleiden dat de realiteit van door mannen gedomineerde ideologieën en instituties niet kan bestaan uit een gelijkvormig systeem waarin alle mannen tegelijkertijd macht over alle vrouwen uitoefenden, maar uit variaties die afhankelijk waren van lokale omstandigheden. De patriarchale macht kon door iedereen in een samenleving op talloze manieren worden aangewend. Maar terwijl dit gebeurde boden mensen ook altijd tegenwicht. Er was altijd verzet, er werden altijd compromissen gesloten. De veranderingen die we gedurende de tijd waarnemen zijn zowel geleidelijk als grillig. In de loop van de generaties glippen ze de levens van mensen binnen, waarna er een punt komt dat mensen zichzelf niet meer op een andere manier kunnen voorstellen. Dat is immers hoe so-

ciale transformatie doorgaans in zijn werk gaat: door te normaliseren wat voorheen ondenkbaar was.

Uiteindelijk is dit het verhaal van individuen en groepen die vechten om de controle over 's werelds meest waardevolle hulpbron: andere mensen. Dat de patriarchale manieren van maatschappelijke ordening in verschillende uithoeken van de wereld tegenwoordig griezelig veel op elkaar lijken, komt niet doordat samenlevingen magisch (of biologisch) op hetzelfde moment dezelfde transformatie doormaakten, of doordat vrouwen zich overal gewonnen gaven en zich bij hun ondergeschikte rol neerlegden. Nee, het komt doordat macht vindingrijk is. De onderdrukking van vrouwen werd niet alleen binnen samenlevingen bekosttoofd en verfijnd, maar ook eeuwenlang bewust geëxporteerd via proselitisme en kolonialisme.

Het geniepigste aspect van deze megazwendel is de enorme invloed die het heeft gehad op onze opvattingen over de menselijke natuur. Als de Indiase godin Kali ons iets over het verleden te zeggen heeft, is het wel dat het wereldbeeld van mensen nooit statisch en vaststaand is geweest. De machthebbers hebben in de loop van de eeuwen hun uiterste best gedaan de door hen verzonnen en aan genderrollen toegedichte codes en hiërarchieën te hullen in de illusie van eeuwig- en onveranderlijkheid. Hun mythen werden onze overtuigingen. We leven ermee. We wagen het niet ons af te vragen of we Kali misschien zo extreem vinden, zo haaks vinden staan op de regels van het vrouw-zijn, omdat ze stamt uit een tijd waarin andere regels golden.

Na eeuwen geleefd te hebben in de door onszelf gebouwde samenlevingen is er één etiket dat we op het waargenomen verschijnsel plakken, te weten 'het patriarchaat'. Vanuit ons perspectief lijkt het wel het gevolg van een samenzwering, alsof het gaat om een van meet af aan zorgvuldig uitgedacht product. In werkelijkheid is en was het altijd al één grote misleiding die beetje bij beetje tot stand is gekomen. Dat kunnen we met eigen ogen vaststellen bij de patriarchen die nu nog altijd met hun tentakels onze levens proberen in te snoeren. Kijk naar de hernieuwde opmars van de taliban in Afghanistan, de inperking van genderrechten in Rusland en Oost-Europa, de afschaffing van het recht op

abortus in de Verenigde Staten. Dit wordingsverhaal is zeker niet af. Aan dit verhaal zijn we nog altijd druk aan het schrijven.

Voor dit boek heb ik jarenlang gereisd en onderzoek gedaan. De grootste uitdaging was om de vele aannames waarmee dit thema is verknoopt te ontwarren. Die aannames gaan vermomd als objectieve kennis, maar als je goed kijkt zie je dat het bijna altijd slechts gissingen en vermoedens zijn. En hoe verder je teruggaat in de geschiedenis, des te ambiguer de bewijslast wordt. Mythen en legenden raken dusdanig verweven met feiten en verbeeldingsrijke interpretaties dat je ze uiteindelijk bijna niet meer uit elkaar kunt houden. Ik identificeerde zo goed mogelijk de vroegste tekenen van mannelijke overheersing en de sociale en ideologische wortels van de onderdrukking van vrouwen, en volgde hun gestage ontwikkeling tot in onze eigen tijd aan toe. Natuurlijk is het verslag dat ik hier kan aanbieden imperfect en incompleet. Zelfs wanneer we in staat zijn de misleidende trucs door te pikken, stuiten we onherroepelijk op de grenzen van onze eigen ervaringen en opvattingen. Want voor iedereen die op zoek is gegaan naar de oorsprong van het patriarchaat, geldt waarschijnlijk dat zijn of haar bevindingen uiteindelijk meer zeggen over het heden dan over het verleden.

Maar misschien is het sowieso het heden dat we het liefst zouden begrijpen.

'DE PATRIARCHEN IS ZEER ACTUEEL EN SAINI DUIDT HET CONCEPT 'PATRIARCHAAT' MET UITERST INTELLECTUELE PRECISIE.' – *Financial Times*

'EEN FASCINEREND EN INZICHTELIJK BOEK.'

– *The Guardian*

Als mannen niet van nature een dominante rol in onze maatschappij innemen, hoe is dit dan ontstaan? En waarom is het zo geïnternaliseerd en wijdverspreid?

Angela Saini onderzoekt in *De patriarchen* de wortels van het patriarchaat, van de prehistorie tot het heden, en onthult een complexe geschiedenis waarin mannelijke dominantie voor het eerst in samenlevingen werd ingebed en zich over de hele wereld verspreidde. Daarbij benadrukt ze dat hoewel het universeel is, er niet sprake is van één verhaal.

'EEN VURIG PLEIDOOI TEGEN RASSENDENKEN.'

– *de Volkskrant over Superieur*

'EEN STERK STAATJE ONDERZOEKSJOURNALISTIEK OVER RACISME.' – *Trouw over Superieur*

Angela Saini is wetenschapsjournalist voor BBC-radio. Van dezelfde auteur verschenen eerder *Superieur* en *Inferieur* bij uitgeverij Ten Have.

www.uitgeverijtenhave.nl

9 789025 908850 >

th ten have